

УДК. 811. 161.2'373.7

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОМУ ТЕКСТІ

І. С. Гнатюк

У статті розкриваються особливості функціонування фразеологічних одиниць у науково-популярних текстах. Фразеологізми у досліджуваних текстах є засобом посилення експресії висловлювання, увиразнення думки тощо.

Ключові слова: науковий стиль, науково-популярний підстиль, науково-популярний текст, фразеологічні одиниці.

Фразеологічний фонд української літературної мови, поряд з іншими мовними засобами, має досить виразне функціонально-стилістичне забарвлення [1, с. 186].

Якщо спиратись на цей постулат академічного курсу сучасної української літературної мови, то слід виділити нейтральні фразеологічні одиниці (ФО), які не мають спеціального експресивно-емоційного чи стилістичного забарвлення і використовуються всіма структурно-функціональними стилями мовлення, та стилістично марковані, тобто ті, які притаманні якомусь певному функціональному стилю: офіційно-діловому, науковому, публіцистичному, художньому, конфесійному, розмовному.

Однак у сучасних умовах дедалі складнішими і тоншими стають стилістичні межі між мовними одиницями, слабкіше виявляється замкненість стилістичних явищ, мовні елементи вільніше, ніж раніше, можуть поєднуватися з іностильовими одиницями.

Науковий стиль, як відомо, має декілька різновидів, котрі, крім загальних спільних для цього стилю в цілому ознак, мають і свою специфіку. Найбільш виразними варіантами наукового стилю вважаємо його різновиди в галузі точних, природничих і гуманітарних наук. У межах цих різновидів розрізняємо стильові підвиди власне наукові, науково-навчальні та науково-популярні. Відповідно до цього поділу цікаво було б розглянути характерну для кожної з цих функціональностильових одиниць фразеологію.

Спроби такого аналізу знаходимо в розділах “Фразеологічна стилістика” і згаданого вже академічного курсу стилістики, який, до речі, створено на початку 70-х років ХХ ст., і в підручниках із сучасної української літературної мови, а також стилістики української мови, виданих в останні роки [2].

Спільною рисою більшості цих підручників і досі є те, що їх автори, аналізуючи текстотворчі фразеологізми наукового стилю, послідовно наводять приклади складних термінів, стійких словесних комплексів, які належать до фразеології у широкому, або ж буквальному, розумінні цього слова. Зокрема, у розділі “Стилiстика фразеологічних одиниць” п’ятої книги “Стилiстика” курсу “Сучасна українська

літературна мова” читаємо: “Для різновиду наукового стилю в галузі точних наук властиві термінологізовані фразеологічні сполуки, позбавлені будь-яких елементів образності, ... напр.: *іонні сполуки, хімічна реакція, термічний аналіз, хімічна номенклатура, ... питома вага .., доцентрова сила ..* та ін.” [1, с. 188]. Ці т. зв. складені терміни, або термінологізовані сполуки, можуть викликати інтерес із власне фразеологічної точки зору як одне із можливих джерел поповнення фразеологічного фонду української літературної мови, бо в результаті переосмислення внаслідок розширення контекстного оточення вони можуть набувати ознак фразеологізму. “Тільки втративши свої термінологічні особливості і пройшовши довгий шлях від мовної одиниці вузького професійного вжитку до одиниці загальномовного вжитку, складені терміни можуть ставати фондом поповнення фразеології, прототипом фразеологізму, включатися в процес фразеологізації і ставити фразеологізмом” [3, с. 29]. Саме такий “довгий шлях” від складеного терміна до фразеологізму пройшли вирази: *питома вага* (“роль, значення, місце кого-, чого-небудь десь, у чомусь”. — СФУМ [4, с. 49]), *центр ваги* (“основне, головне у чому-небудь”. — СФУМ [4, с. 756]), *ланцюгова реакція* (“ряд послідовних дій, явищ”. — Ужч. [5, с. 165]), *зводити до спільного знаменника* (“прирівнювати одне до одного; уподібнювати”. — СФУМ [4, с. 259]), *кругла цифра* (“досить велика кількість чого-небудь або значна сума”. — СФУМ [4, с. 757]), *на всі сто відсотків* (“цілком, повністю”. — СФУМ [4, с. 694]), *ставити знак рівності між ким-чим* (“визнавати кого-, що-небудь рівноцінним іншому; ототожнювати”. — СФУМ [4, с. 688]) та ін.

Прийнято вважати, що більшість фразеологізмів, які використовуються в науковому стилі, є безобразними утвореннями, в яких відсутнє будь-яке експресивне забарвлення та метафоричність. Свого часу М. М. Кожина з цього приводу писала: “Якщо характеризувати специфіку наукового мовлення в негативному плані, то слід відзначити, що йому не властива образність. Як відомо, вона йому навіть протипоказана, бо відволікала б убік хід думки, хід міркувань, ведучи до неточності, розпливчатості характеристик і міркувань” [6, с. 166]. Засоби образності, якщо й трапляються у складі фразеологізмів наукового стилю, то лише як виняток у відступах від основної лінії викладення думки. Такими відступами можуть бути штрихи до біографії вченого, про винахід якого йдеться, якісь побіжні зауваження та апеляція до власного життєвого досвіду автора наукової праці тощо. І тоді науковий текст поряд із завданням інформування починає виконувати завдання встановлення та підтримки контакту з адресатною аудиторією. Саме це завдання набуває особливої ваги в науково-популярному тесті.

Науково-популярний підстиль зберігає основні ознаки наукового стилю: логічність, чіткість композиції, складність і розлогість синтаксичних конструкцій, велику кількість дієприкметникових, дієприслівникових та інфінітивних зворотів, переважання іменних частин мови, різноманітних іменних форм, уживання значної кількості спеціальних термінів та абстрактної лексики тощо.

Разом з тим науково-популярний підстиль має додаткові, лише йому притаманні ознаки, що дає підстави розглядати його як окремий підстиль, або жанр, науково-

популярного стилю. До таких мовно-стильових ознак передусім належить широке залучення до науково-популярного тексту елементів розмовності, метафоричної образності та експресивно-оцінних засобів мови. Причому прагматика цих елементів пов'язана не стільки з інформаційним, скільки з комунікативним завданням тексту. Емоційні засоби потрібні авторові-популяризаторові не для того, щоб викласти якусь суму знань, а для того щоб зробити це доступно й цікаво.

Лінгвістичний “механізм” популяризації “спрацьовує” при вмілому поєднанні логічного й емоційного начал, що виявляється в спеціальному доборі та взаємодії певних лексико-фразеологічних та синтаксично-композиційних засобів оформлення тексту. Художньо-образні засоби, розмовні елементи — це перше, що впадає в око навіть при побіжному знайомстві з популярним варіантом наукової літератури. Але слід пам'ятати, що використання образних засобів у художньому й науково-популярному тексті — явища різного порядку. “Якщо в художньому творі образність — це неодмінна ознака стилю, то в науковому вона використовується принагідно, для доведення уже сформульованої думки. В художньому творі образ — частина якоїсь певної художньої системи: його не можна усунути або замінити іншим без загрози зруйнувати всю систему; в науковому творі той чи інший образ можна зняти не наражаючись на небезпеку втратити хід наукового доведення думки” [7, с. 186].

Важливе місце серед образних засобів належить фразеологізмам, які мають потужний вплив на емоційну сферу адресатної аудиторії.

Джерельною базою дослідження є науково-популярні тексти кінця XIX — початку XX століть, для яких особливо притаманною була розповідна манера оповіді, а це, в свою чергу, передбачало широке залучення фразеологічних засобів.

Видатний український учений, мислитель, громадсько-політичний діяч Сергій Андрійович Подолинський відомий як автор науково-популярних брошур економічного змісту “Парова машина”, “Про багатство та бідність”, “Ремесла і фабрики на Україні”. А створеною цим талановитим науковцем ґрунтовною працею з особистої та громадської гігієни “Життя і здоров'я людей на Україні”, за словами І. Франка, могла б повеличатися кожна європейська література.

Фразеологізми, які використовує С. Подолинський у творі “Парова машина”, котрий він стилізує під казкову оповідь, слід віднести до розмовно-побутових. Ці стійкі одиниці відтворюють колорит розмовного мовлення, надаючи йому емоційної виразності та експресивної рельєфності. Покалічений паровою машиною молодий парубок Андрій Запорожець “на хвилиночку прокинувся і, побачивши в головах свою ридяючу матір, стиха промовив: “Не плачте, мамо,” — і знов впав у безпам'яття” [8, с. 71]); пор.: *впасти в непам'ятть* — “знепритомніти” (СФУМ, с. 71). У сучасній українській мові цей фразеологізм уживається з компонентом *непам'ятть*. Саме в такій формі його вживала вже Леся Українка. Або ще приклад: “Усі дармоїди, котрих було стільки, що і не перелічиш, усі жили та бенкетували з нашого поту та з нашої крові [8, с. 73]. Фразеологізм *стільки, що і не перелічиш*, зафіксований СФУМом у формі *не перелічити*, тобто “дуже велика кількість; багато” [4, с. 495], та з *поту та крові чисті*, тобто “з тяжкої, непосильної праці кого-небудь” увиразнюють та підсилюють думку і

сприймаються невідривно від своєї внутрішньообразної основи. Фразеологізми аналізованої праці Сергія Подолинського, що вийшла друком 1875 р. у Відні, стали традиційними в сучасній українській мові, переважна більшість їх зафіксована фразеологічними словниками, як-то: *ссати кров чюю, до кривавого поту зі сл. працю в а́ти, т р у д і т и с я* (у С. Подолинського — р о б і т и); *по правді ді я т и с я, тільки палъцем поворухне хто, бути в руках у кого, до віку, як один чоловік* та ін.

Трапляються випадки поширення меж фразеологізму додатковими компонентами, які вносять елемент емоційної оцінки суб'єкта мовлення до змісту ФО: *“Так жили люди тою дурною надією [на доброго царя. — І. Г.] і мовчки терпіли своє горе”* [8, с. 74], пор.: жити надією. Спостерігаємо і випадки розширення традиційної сполучуваності ФО з контекстним оточенням: *“Довго терпіла Україна, дуже довго, та врешті і їй урвалось терпіння”* [8, с. 74].

Іноді фразеологічний вираз уживається дещо відмінній формі. напр.: *“Понакупляли пани машини, і коло них мусіли робити ми самі і діти наші, як ті сиві воли”* [8, с. 74]. “Словник фразеологізмів української мови” засвідчує такі форми цієї ФО: *як віл, зі сл. працю в а т и, р о б и т и; як чорний віл, зі сл. р о б і т и; як віл у ярмі, зі сл. р о б и т и, працю в а т и* [4, с. 109–110].

Отже, фразеологізми в науково-популярному тексті економічного спрямування виконують такі ж самі стилістичні функції, як і в художньому творі: вони с випробуванним засобом посилення експресії висловлення, увиразнення думки, яку прагне донести автор до читача.

На початку ХХ століття, особливо в добу українізації, великого поширення набули популярні медичні видання. Авторами медичних брошур були відомі на той час лікарі, вчені-медики, професори й викладачі медичних навчальних закладів Києва, Харкова, Одеси. Теми, що до них найчастіше зверталися, були пов'язані з описами різних епідемічних та інфекційних захворювань та їх профілактикою.

Використання фразеологічних засобів завжди вносило до тексту цих брошур невимушені, жваві інтонації: *“Іноді-ж .. хворий починає колупати собі в слуховому проході корпоушкою, олівцем або чим-небудь, що впало в око* [9, с. 18].

У разі потреби ФО виконують роль евфемізмів, коли треба уникнути прямолінійності, різкості, пом'якшити прямоту деяких висловлювань, напр.: *“Люди в літах повинні дуже пильно стежити за собою, щоб не проминути перших ознак початку пістряка”* [10, с. 7]; *“І до цього часу лишилось багато старих лікарів і техніків, що їм відрізали руки через пістряк, а багато з них зійшло передчасно в могилу”* [10, с. 12].

Отже, фразеологізми функціонують у науково-популярних текстах легко й природньо, оскільки прийом розмовності відповідає прагматичним умовам популяризації.

Список літератури

1. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1973. — 588 с.

2. Мацько Л. І. та ін. Стилiстика української мови: Підручник. — К.: Вища школа, 2003. — 462 с.
3. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови. — Мовознавство. — 1983. — №5. — С. 23–32.
4. СФУМ — Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — 1104 с.
5. Ужч. — Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. — К.: Освіта, 1998. — 224 с.
6. Кожина М. Н. О специфике художественной и научной речи. — Пермь, 1966.
7. Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1977. — 240 с.
8. Подолінський С. А. Вибрані твори. — К.: КНЕУ, 2000. — 328 с.
9. Пучківський О. Що треба знати про людське вухо й ніс та як їх доглядати. — Харків, 1927.
10. Петров Н. Н. Просте слово про пістряк. — Харків, 1930, — 32 с.

Гнатюк І. С. Функціонування фразеологізмів в научно-популярному тексті.

В статті розкриваються особливості функціонування фразеологічних одиниць в научно-популярних текстах. Фразеологізми в досліджуваних текстах являються способом посилення експресії висказування, авиразительності мисли и т. д.

Ключевые слова: научний стиль, научно-популярний підстиль, научно-популярний текст, фразеологічні одиниці.

Gnatjuk I. S. Function of the phraseological units in the popular scientific text.

In the article it is revealed the peculiarities of phraseological units functioning in the popular scientific texts. Phraseological units in such texts are used for strengthening the expression of an utterance, expressiveness of the thought and so forth.

Key words: scientific style, popular scientific substyle, popular scientific text, phraseological units.

Стаття надійшла до редакції 20 травня 2007 р.